

«ДІАЛОГ» ЗІ СХОДОМ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню специфіки моделювання українського орієнталізму в художній творчості Євгена Гребінки. Виявлено, що урізноманітнити літературний орієнталізм митцю вдалося здебільшого як прозаїку.

Схід у Євгена Гребінки – це поняття, пропущене крізь призму «народної географії»; гра на межі реального й умовного; самобутня рецепція біблійних мотивів і образів; історична та психологічна правда про драму українського народу в негуманні й жорстокі часи. Як яскравий представник українського романтизму, Євген Гребінка створив невмирущі образи, розбудував жанрові виднокраї української літератури, збагатив її новими темами, мотивами й образами.

Ключові слова: Схід, Орієнт, орієнтальний вектор, орієнталізм, орієнтальний дискурс.

Потреба й актуальність роботи продиктована станом українського літературознавства, у якому й досі бракує сучасних студій, зокрема компаративно-імагологічних, важливої теоретичної й історико-культурної проблеми інонаціональної парадигми літературної спадщини початку ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. Недосліджено під таким кутом зору залишається переважна більшість «орієнтальних» творів означеного часу.

Тематичний спектр досліджень життєвого і творчого шляху Є. Гребінки характеризується значною різноманітністю: художній феномен російськомовних творів (Н.Є. Крутікова, С.Д. Зубков, С.Л. Селіванова, Б.А.Деркач та ін.), особливості поезики (Т.І. Агаєва, Є.К. Нахлік, В.І.Мацапура, Л.М. Задорожна, О.В. Брайко та ін.), російськомовна проза письменника в контексті російської літератури (Н.Є. Крутікова, С.Д. Зубков, Ю.О. Сирота та ін.) або української (О.В. Брайко, Л.М. Задорожна, В.О. Нікітенко та ін.) тощо. Але досі в сучасному літературознавстві залишається непоміченим Схід у творчості українського митця. Саме тому мета нашого наукового пошуку – дослідити специфіку моделювання українського орієнталізму в художній творчості Є. Гребінки.

Предромантична і романтична доба українського письменства своєрідна самобутнім продовженням ренесансної та барокової відкритості літераторів до інших світів чи етносів, художньою асиміляцією загальнолюдського базового культурного фонду (Біблія, античність, давній Схід, слов'янський схід) та традиціями їх художнього олітературення. У 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. історію українського літературного орієнталізму урзомайтив Євген Гребінка. Йому це вдалося дещо більшою мірою як прозаїку. Свій діалог зі Сходом він розпочав російськомовним віршем «Курган» (1833), що збагатив мотиви забуття бойової слави, втечі й смерті ординця рідкісним у літературі тієї доби виявом козацької шани до мертвого у формі поховання його праху серед степу. Російська віршована творчість Гребінки відсилала читача в атмосферу війни ХVІ ст. із султаном («Гетман Свирговский»), змагання

доби Хмельницького («Богдан») або й пропонувала самобутню рецепцію біблійних мотивів і образів (Аарон, Мойсей, Юда, воскреслі уві сні ліричного наратора серед аравійських незміряних пустель та в артефактах мистецтва: «Медный змий»).

Драматизовані сцени «Богдана» впровадили у романтичне письменство перших десятиліть ХІХ ст. тему союзницьких взаємин Хмельницького з Ордою. У народній інтерпретації вони виникли через небажання поляків заплатити «жадным» кримцям, незліченна сила яких стянулася у степи для війни з королем. Із виступом Богдана ця спілка у відтворенні Гребінки, який скористався «Історією Русів» й ін. джерелами, принесла плоди – перемого під Корсунем, полон польських воєначальників, яких гетьман дарує союзнику, «И золота горы берет Тугай-бей / Из Польши за выкуп плененных вождей» [3, с. 143]. Авторська примітка з посиланням на працю польського історика Несецького вказує: за самого Синявського було заплачено 20000 червінців.

Діалог Хмельницького зі священником реконструював драматичну ситуацію політичного вибору протектора для України – султана, короля чи царя. Зі східного боку на терези покладено турецькі обіцянки милості й почестей для гетьмана і його родини, золото й гідні дарунки, привезені посланником Османом-Агою, щоб тільки Україна піддалась «Под покровительство неверной Порты» [3, с. 146]. Однак гетьмана відстрашує від цього вибору майже рабське становище перед турком Молдавії, трепет Валахії. До того ж священник визнає гріхом віддання українського народу ворогам Христа «неверным мусульманам», нагадує про часи, коли княжий Київ слав громи на «дряхлый Цареград». Урешті гетьман схиляє зір до пророслого в «єдиновірній» Москві, мов древо «жизни на брегах Евфрата», «святого» покоління «рідних» царів. Таку знецінюючу твір русофільську тенденційність автор увів і у полілогічну конструкцію масової сцени. Тут Четвертий і Другий мовці протиставляють «міцних» і «проворних» братів-москалів нехристям

«татарам черномазым» – так, наче гетьман мав піддатися ханові чи немов турки і татари синонімічні етноніми.

Орієнтальний вектор прози Є.Гребінки, порівнюючи з «Богданом», зазнав менше деформацій із політичних чи світоглядних причин, а спектр «відображень» Сходу в епіці ідейно й естетично більш розмаїтий. Так, знаходимо в Гребінки мінімальний, лексичний, вияв орієнталізму («Двойник»), зате презентує він характерний східний стан людини, на правду окремих спосіб життя, по-буддистськи кажучи, «сансарний». Наратор зізнався «боязким» туркам не втримати перед росіянами Константинополя. Князю надокучили радники-європейці, йому «хотелось бы еще пожить с востоком... хоть бы с китайцем поговорить», і він формулює своєрідну «анти-іміджеву» етнопсихологію: «китайцы хорошие люди, о них говорят, что они глупы – добрый знак, умны должны быть...» [2, с. 244].

Кримськотатарський модус оповідання «Телепень» і роману «Чайковский» Є. Гребінки вкладається у найчастотніший белетристичний сюжет взаємних набігів козаків на кримців і татар на українців. У першому з творів одну з частин розпочинає діалог, що з'ясовує обставини втрати нареченим його Галі в час повернення з кримського походу «полковника Вишкварки». У романі ж кримці готують напад на Лубни, дізнавшись про передислокацію частини полку до польського кордону. Січовики, у свою чергу, здійснюючи виправи на Крим, не беруть у полон, згідно з найгострішою опосередкованою характеристикою, «эту сволочь» (коли випадково татарин уцілів, то був на зимівнику за раба і без кінця молів на жорнах кукурудзу, чи й за ката).

Поетика портрету, що охоплює причини й наслідки, знайомить із ним як особою східної національності (вужкоокий, у червоній сорочці й такій же шапці), невольником із блідим, змученим обличчям та професійного вояка (жилаві руки легко грали катівською сокирою). Цей мусульманин злорадіє можливості позбавити життя когось із народу його ворогів і мучителів, що митець окреслив видимою мовою почуттів, а саме злою посмішкою на стиснутих губах. Такою ж психологічно вимовною, не тамованою є реакція козаків на татарина, – вони з презирством відверталися, скидали з себе жупани, до яких випадково, чи скоріше й не випадково торкався страшний кат, а при зміні ситуації безжалебно розправилися з ним «для потехи».

З тою ж майстерністю, знанням способів протиборства зобразив Гребінка боротьбу не на життя, а на смерть запорожця Касяна з татарським розвідником із числа «проклятих кримців». Уже в їх поглядах, просякнутих глибокою ненавистю, багато історичної й психологічної правди про давно триваючу ворожнечу й негуманні жор-

стокі часи. Щоб запобігти смерті чи ганебному татарському полону, козаки запалювали при наближенні кримців сторожові фігури – й епік створив хвилюючу картину тривожних емоційних реакцій на їх палання, що символізує екзистенційний жах перебування мешканців на місці зудару двох цивілізацій.

Драма українського народного існування в ті часи втілена Гребінкою у відчайдушний лемент «Татари йдуть!», який перейшов од дідів у забавки онуків-пастушків, котрі цим криком над мурашником попереджали його мешканців ховати подушки перед ордою – і в мурашнику буцімто розпочиналося справжнє сум'яття. Цей відгомін старовини втратив уже своє значення, але, за слухним узагальненням наратора, назавжди залишився «красноречивой строкой из истории бедной стороны» [2, с. 365].

На війні, як на війні... – про цю істину нагадують у картині баталії з татарами під Лубнами нагадують козацькі голови на ворожих списках і помахи Гадючиної сокири, від яких, мов снопи від бурі, валилися татари. Вдачу народу за його звичкою воювати Є.Гребінка подає через опис облоги Лубен. Приймавши дзвін по вбитому полковнику за звістку про допомогу лубенцям із Миргороду, ординці зняли облогу: вони віддавали перевагу «более нечаянным набегам и разбою, нежели правильной войне» [2, с. 380], користалися й послугами зрадників, як Герцик (аналогію містить повість І. Франка «Захар Беркут»). Епілог роману перевів дію далеко за Кавказ, до перського кордону, де розташувалися намети російського піхотного полку, – художня емблема російського імперського походу на Схід. Саме тут серед спекотного безводного степу помер від чуми останній потомок Олексія Чайковського, що в елегантному фіналі роману знаменує кінець слави віків перед наступом імперської мілітарної колісниці.

Романтики перших десятиріч XIX ст. розбудували жанрову систему українських епіки й ліро-епіки, зокрема за рахунок асиміляції фольклорних казок, легенд і переказів. Є. Гребінку можна вважати одним із піонерів формування літературної казки, а його «предание» «Месяц и Солнце» предтечею умовно-орієнтальних казок і легенд наступних десятиліть. Твір без видимих прикмет орієнталізації ідіостилю, хоча й зі спільними мотивами епіки Сходу й Заходу (рабства у відьми й ін., чарівними метаморфозами) й барвистим викладом, привертає увагу своїм закінченням. У ньому солярно-місячна символіка поєднана з темою захисту козаками тепер уже кордонів величезної Росії – від Польщі до гір Кавказу, від Пруссії до рівнин Татарії та степів Китаю їм у козацьких справах сприяє місяць-«козаче сонце».

Показово, що Схід у Гребінки – поняття, пропущене крізь призму «народної географії»,

згідно з якою від Одеси до Єрусалима й сто верст не буде («Потапова правда»). Зате точнішим є погляд на полікультурне місто як на релігійний центр, куди слід із України піти гріхи замолити. У романі «Чайковский» метонімією святості міста, а не лише розпізнавальним знаком єврейських родичів, є монета з єрусалимського храму Соломона. Нарис «Іерусалим», справжня квінтесенція орієнтального дискурсу Є. Гребінки у сакральному контексті, включив вставну історію людини, яку переродило відвідання храму, перетворивши на прочанина. Так перед читачем постав традиційний у давній літературі мотив паломництва на Близький Схід – до Єрусалиму з гробом Спасителя, зайорданської пустелі, де рятувалася Марія Єгипетська. Проте й серед скель над висохлим руслом Кедрону, скрізь під палючим небом Юдеї, на Єлеонській горі й серед туманної рівнини Мертвого моря мандрівника просто мучили видіння батьківщини.

Цей подібний до біблійного пророка старий виступив у тексті носієм орієнталістичної інформації, коли послався на опис Єрусалима і Палестини Ламартіна (певно, мова про його «Подорож на Схід», 1835). Погляд мовця, як і християнський Ламартіна, заснований на індивідуальних враженнях і оповитий трагічним серпанком смерті: «Пуст Иерусалим и печальна сторона его, несмотря на то, что люди трех религий стекаются туда на поклонение: христианине – гробу Господню, иудеи – развалинам храма Соломона, а магометане – камню, с которого будто бы улетел пророк их на седьмое небо» [3, с. 444]. Вражаючий контраст біблійного образу чудового краю, що тече молоком і медом, тінистого Сіону, виноградників і пальмових гаїв протиставлений реальній картині безплідної землі, що родить лише потворну маслину й колюче алое, пояснюється релігієсофською «оптикою» обсерватора-наратора. Адже ця мертвотна урочиста нерухомість довкілля – свідчення гніву Божого над місцем страждання і смерті Спасителя.

Аналогічними подані у творі естетико-емоційні параметри Єрусалима, міста уламків і розвалин. Відлет думки епічного наратора у біблійні часи примножив антитетичність імагологічного образу міста, де колись височіли чудові палац Давида і храм Соломона, який сім років споруджували 180 тисяч будівників, а при його освяченні принесли у жертву 120 тисяч овець і 22 тисячі волів. Розлогий і поетичний екскурс у давню історію міста оперує фактами як розквіту, так і занепаду. Грізні пророцтва Єремії справдилися завдяки деморалізації й ідолопоклонству гебреїв, множенню міжусобиць фарисеїв і садукеев. Так настав єгипетський полон, а за ним і римське ярмо, побиття віфлеємських немовлят Іродом і смертні муки Христа, канібалізм при

облозі й повному зруйнуванні Єрусалима імператором Титом.

У новій історії, згідно з репрезентованим поглядом мовця, руїни Міста привертають увагу всього християнського світу. Відроджені народи свято шанують його як місце, де Христос смертю смерть поправ і дав джерело життя цілому світу. Духовний трепет героя у храмі Воскресіння, на Голгофі відтворено як неземний стан розчинення в блаженстві раю, що є безконкурентним в українській орієнтальній прозі XIX ст. Так глибоко психологічно, на межі з трансцендентним, відтворений християнський пієтет не має аналогій і в тодішніх травелогах. Пережита й висловлена прочанином наростаюча градація почуттів, освячена ревним, майже містичним релігійним почуттям, зрезонувала і в душі петербурзького українця, alter ego автора, на виставці картин. Перед ним раптом постав Єрусалим, затоплений спекотним повітрям Палестини, зі своїми баштами, стінами й безмовними вулицями. Остаточне враження величного Міста, святого для різномовного люду, не знімають шум Петербурга і гамір столичної юрби.

У небайдужості до італійського *dolce far niente*, якому знайшов орієнтальний відповідник – «уважаю на Востоке один кейф» [3, с. 203], і цим підкреслив епікурейство історичної родової вдачі українців. Коротше кажучи, за Є.Гребінкою, нас еднає зі Сходом любов до «кейфу»-кайфу, що можна скваліфікувати як варту уваги етнопсихологічну паралель. Ще більш часткові, зате екзотичніші, лексичні орієнталізми повісті «Доктор», де вчитель, який нагадував, за іронічною нотаткою мовця, тихоокеанського франта при дворі тайтянського правителя Тамео-Мео, атестує голубів у шкоді як «зловредних филистимлян».

Проза Гребінки засвідчує популярність питання Сходу в клубах петербурзького бомонду початку 40-х рр. XIX ст. (оповідання «Дальний родственный»), існування у тодішньому соціумі не тільки моди на Схід, але й войовничої псевдовченості в галузі орієнталістики («это по-китайски не так, сие по-санскритски невозможно»: «Путевые записки зайца»). Войовничому невігластву розповідач цього оповідання протиставив колоритну індивідуальність представника старшої генерації, свого діда, який міг вільно бесідувати з євреєм його мовою, по-єврейськи посмикуючи плечем. Приятелював цей полілот і з татарами, які продавали виноград: сидів із ними під гарбою, їв виноград і говорив по-їхньому краще від них самих.

Моду на Схід у Росії формували: у дитячій свідомості – описи небувалих замків за всіма правилами буйної «восточной фантазии» «Тисячі й одної ночі», що вело до асоціювання міста проживання з чарівним Ельдорадо («нарис» «Петербургская сторона», цікавий і комічною темою

«білих арапів»). У дівочій уяві, за художнім свідченням Є.Гребінки, – популярні романи початку XIX ст., про що опосередковано говорить одна художня подробиця оповідання «Іван Іванович». У ньому романтична тітка героя все шукала собі ідеального чоловіка «по образці Малек-Аделя с братией», однак таких у її добу не виявилось, і вона залишилася дівчиною. Такого ракурсу літературний орієнталізм ще не знав: «високий» Схід настільки виграє у порівнянні з «низьким» Заходом, що навіть не залишає для замріяних читачок прийнятних шлюбних варіантів...

Що ж стосується загадкової персоналії Малек-Аделя («братія» в спекті теми цікава менше, адже це Вертер і ін. коханці з західноєвропейських творів), то тут необхідно внести ясність. Адже у примітках І.Лучник і К.Секаревої до першого тому академічного видання Є.Гребінки Малек-Адель прокоментований як герой опери італійського композитора і диригента Міхаеля Коста (1807-1884), і це майже нічого не пояснює.

Насправді ж у Гребінки мова про героя ранішого роману французької письменниці Марі Коттен «Матильда, або Хрестові походи» (1805), – про одну зі знакових у давньому Орієнті історичних осіб. Роман описує стосунки Малек-Аделя (Адила), ім'я якого у перекладі з курдської мови означає «справедливий цар», із західними лицарями під час хрестових походів, а також його кохання з красунею Матильдою. Її він спершу полонив серед інших європейців (цей сюжет відтворює одна з літографій поч. XIX ст.), а в кінці твору помер у неї на руках.

Згаданого персонажа слід визнати ідеалом романтично настроєних панночок, і він засвідчує їх добрі смаки. Адже у третій частині «Євгенія Онегіна» курда – героя французького роману – згадану у колі улюбленої лектури Тетяни Ларіної. Одна з дійових осіб «світської» комедії Миколи Хмельницького «Воздушные замки» мріє про пасію з обличчям Ловласа та душею Малек-Аделя. Згаданий він у Михайла Загоскіна («Рославлев, или Русские в 1812 году»), а у «Записках охотника» І.Тургенєва («Касьян с Красивой мечи») Малек-Адель – це улюблений кінь Чертопханова, якого той і вбиває. Тож і українець Є.Гребінка – свій у ряді більш чи менш мистецьких опрацювань постаті східного героя.

Орієнт у Росії XIX ст. постав з сторінок Є. Гребінки своєрідним «сертифікатом якості» для скакунів, однак і джерелом натхнення для брехунів, як Іван Тараканов із «Калифа на час». Дорогоцінний кінь його є начебто нащадком Альборак – кобили пророка Мухамеда (у дійсності арабського скакуна такої родослівної при-

віз із Леванту лише В. Ржевуський). А сам Іван буцімто вів родовід від князів Тмутаракані, хоча всі грамоти східними мовами на підтвердження цього нібито давно згоріли. В оповіданні-анекдоті Тараканов сам на гачок зловився, сприйнявши дорого куплений ним портрет артиста домашнього театру в ролі Каліфа Багдадського за зображення свого предка «хана Гірея Кипчака Таракана» після хрещення 1444-го р. Так псевдосхідний портрет унеможливив князівські претензії персонажа, сам же автентичний Орієнт при цьому залишився у творі українського письменника джерелом дійсних чеснот.

Не має аналогій у тогочасній українській прозі оповідання «Верное лекарство» (1840) Є.Гребінки, схвально оцінене навіть В.Белінським. Схід у ньому представлено синекдохально як містичний, чарівний світ. Змодельований за зразком «Тисячі й однієї ночі» та прози Гофмана, він має майже гіпнотичну силу впливу на людину, яка, випивши східний еліксир, відчуває зворотний рух біологічного годинника. Загадкові обставини передували візиту героя, 50-літнього чиновника Дмитра Івановича, до незнайомого помешкання, обставленого за східною модою: у кімнаті низенький диван, килими, дивний свічник, розлиті пахощі трояндової олії. Відповідна зовнішність хазяїна, побрита голова якого ледь покрита яскравою шапчиною, – рідка борідка, вузькі очі, червоний халат, золота тамга на шії.

Дивна розмова при люльці турецького тютюну виявляє, що це казанський татарин (але не з тих, що торгували в «Пітері» халатами), що він мулла, а не титулярний радник із Казані Казичиким чи Чики Казим. Ученість мулли походженням із книжок, а не університетів, а ще з киргизьких степів – «там есть народ ученый, там умеют толковать коран» [1, с. 364]. Його татарські літери в простацькій асоціації гостя – немов павуки «да букашки», що в орнаментальному дусі мудрості Орієнту заперечує мулла: як бджоли, бо кожна несе солодкість пізнання, зібрану від добра і зла, як бджола несе мед і від троянди, і від будяка. Як із бджолою, що має мед і жало, так і з буквами слід уміти обходитися, бо з букв однієї азбуки складається слово «мулла» і слово «шайтан». Оригінальна гра Гребінки на межі реального й умовного робить його одним із ранніх упроваджувачів передсюрреалістичних тенденцій у письменстві.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі модусу присутності орієнтальних світів і цивілізацій у літературному процесі початку XIX – перших трьох десятиліть XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гребінка Є. П. Твори у 3-х томах [Текст]: Т. 1. Байки, поезії, оповідання, повісті / Євген Павлович Гребінка; упоряд. І.О.Лучник, К.М.Секарева. – К.: Наукова думка, 1980. – 559 с.

2. Гребінка Є. П. Твори у 3-х томах [Текст]: Т. 2. Прозові твори 1841 – 1845 / Євген Павлович Гребінка; ред. С.Д. Зубков; упоряд. та приміт. А.М.Полотай, К.М.Секарева. – К.: Наукова думка, 1981. – 743 с.

3. Гребінка Є. П. Твори у 3-х томах [Текст]: Т. 3. Повісті, оповідання, нариси, статті, рецензії, листи / Євген Павлович Гребінка; ред. Б.А.Деркач; упоряд. І.О.Лучник, А.М.Полотай. – К.: Наукова думка, 1981. – 703 с.

Hanna Ostanina

«Dialogue» with the east Yevhen Hrebinka

Summary. This article is devoted to the investigation of modeling specific character of the Ukrainian Orientalism in Yevhen Hrebinka's works. It is proved that the artist managed primarily the diversity of the literary Orientalism as a novelist. East Yevhen Hrebinka's works is a concept passed through the prism of «folk geography»; distinctive reception of the biblical motives and images; historical and psychological truth about the drama of the Ukrainian people in inhumane and cruel times.

As a bright representative of Ukrainian romanticism, Yevhen Hrebinka created immortal images, rebuilt the genre horizons of Ukrainian literature, enriched it with new themes, motifs and images.

Key words: East, Orient, Oriental vector, Oriental design, Oriental discourse.

Одержано 25.02.2018 р.

© Останіна Г., 2018